

НАЗВЫ ГАСПАДАРЧЫХ ПАБУДОЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Мова як аснова інтэлектуальнага і эстэтычнага адлюстравання рэчаіснасці развіваецца ў працэсе функцыянавання. Сваё прызначэнне яна выконвае толькі тады, калі яе запатрабаванасць аднолькава захавана паміж структурнымі і функцыянальнымі кампанентамі.

Для беларускай мовы праблема функцыянавання з'яўляецца актуальнай з прычыны абмежаванасці сфер яе выкарыстання ў сацыльна-палітычным і культурным жыцці нашага грамадства.

З праблемай моўнага ўжытку цесна звязана праблема нарматыўнасці. Беларуская лексічная сістэма і ў наш час патрабуе свайго ўдасканалення і свядомага мэтанакіраванага папаўнення новымі словамі. П.У.Сцяцко падкрэслівае, што "перад беларускімі мовазнаўцамі стаіць актуальная задача — аднавіць натуральныя, структурна-сістэмавыя рысы беларускай мовы, вярнуць нашай мове яе натуральнае нацыянальнае аблічча"[11, с.9].

Сістэмнае ўпарадкаванне слоўнікавага запасу мае шматаспектны характар і немагчыма без вывучэння дыялектнага матэрыялу, які з'яўляецца каштоўнай крыніцай папаўнення лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы і тэрмінасістэм розных галін навукі. Таму мэтазгодна даследаваць лексіка-семантычную парадыгму не асобных слоў, а цэлых лексіка-семантычных груп ва ўзаемадачыненьнях літаратурнай і дыялектнай разнавіднасцей нацыянальнай мовы.

У сучаснай беларускай мове ёсць значны пласт так званай будаўнічай лексікі, які да сённяшняга часу вывучаны недастаткова. Асобныя пытанні даследаваны ў працах У.Д. Кнігі, М.А. Корчыца, І.І. Лучыца-Федарца, У.А. Сарокі [4], [5], [6], [8].

Разгледзім лексіка-семантычную групу будаўнічай лексікі 'назвы гаспадарчых пабудоў'.

Група назваў гаспадарчых пабудоў уяўляе сабою разгаліваную сістэму розных тыпаў і спосабаў выражэння агульнага прадметнага зместу. Разам з тым гэтая група неаднародная з пункту гледжання семантыкі. У мэтах паслядоўнага сістэмнага аналізу семантычнай структуры назваў гэтай групы і выяўлення асаблівасцей яе фарміравання мэтазгодна разгледзець некалькі падгруп паводле дыферэнцыйных семантычных адзнак.

Адну з падгруп утвараюць назвы пабудоў, прызначаных для захоўвання сельскагаспадарчай прадукцыі (збожжа, сена, агародніны і прадуктаў). У дадзенай падгрупе вылучаюцца некалькі мікрасемантычных груп.

Да адной з мікрасемантычных груп адносяцца назвы пабудоў, прызначаных для абмалоту, сушкі і захоўвання збожжа: **асець, ёўня, гумно, свіран, клець, адрына, пуня**.

Старадаўнімі гаспадарчымі пабудовамі для прасушкі збажыны, канпель, ільну з'яўляюцца **асець** і **ёўня**. Асець канструкцыйна больш складаная, чым ёўня. Звычайна гэта квадратнае ў плане 2-х-яруснае збудаванне з імшанымі сценамі без дзвярэй, з адтулінамі. Ёўня уяўляе квадратную ў плане 1-ярусную зрубную пабудову з імшанымі сценамі, насыпной столлю, шчыльна падагнанымі дзвярамі [15, с.192].

Асець—'прыбудоўка да тока, у якой сушаць снапы' [14]. У дыялектных слоўніках зафіксаваны лексемы **асець** 'сушыльня ў гумне' [1]; **восець** 'будынак, у якім сушаць лён, каноплі' [17].

Сінанімічнае да лексемы **асець** слова **ёўня** 'тое што і асець' [14]. У дыялектных слоўніках ужываецца са значэннямі 'частка гумна (будынак у гумне), дзе пабудавана печ, над якою зроблены насціл з жэрдак, куды

кладуць сушыць снапы перад малацьбой' [1]; 'будынак, у якім сушаць лён, каноплі, збожжа' [17].

Гаспадарчая пабудова для працяглага захоўвання і апрацоўкі неабмалочанай збажыны, саломы, сена — **гумно** 1. 'вялікая халодная будыніна для складвання і абмалоту збожжа'; 2. 'пляцоўка перад гэтай будынінай' [14]. У дыялектных слоўніках з гэтым значэннем ужываюцца лексемы **клуня** 'клуня – это гумно' [17]; **гунно** 'абора' [7].

Сінанімічныя лексемы **свіран** і **клець** з'яўляюцца назвамі пабудовы, прызначаных для захоўвання збожжа, прадуктаў, адзення і іншых рэчаў.

Свіран — 'халодны будынак, прызначаны для захоўвання збожжа, мукі і іншых прадуктаў, а таксама рэчаў і пад.' [14]. У дыялектных слоўніках зафіксаваны наступныя лексемы **ымбар** 'клець, свіран' [1]; **амбар** 'свіран' [1]; **інбар** 'будынак для збожжа, розных тавараў, свіран' [1]; **сверан** [10], **свырынэц** [2]. **Клець** 'традыцыйна сялянскі будынак для захавання маёмасці; свіран, кладоўка' [14]. У дыялектных слоўніках падаецца са значэннямі 1. 'нежылы пакой для захавання прадуктаў'; 2. 'невялічкі хлёўчык, дзе складаюць гаспадарчыя прылады' [2].

Мікрасемантычную групу ўтвараюць назвы пабудовы, прызначаныя для захоўвання сена і сельскагаспадарчага інвентару.

Гаспадарчая пабудова, прызначаная для захоўвання сена, саломы, а таксама сельскагаспадарчага інвентару — **адрына**. Паводле функцыянальнага прызначэння яна займае сярэдняе месца паміж гумном і хлявом. Памерамі, знешнімі формамі і канструкцыйнымі асаблівасцямі не адрозніваецца ад хлявоў. Лексема **адрына** 'халодная будыніна для захоўвання кармоў, сельскагаспадарчага інвентару; пуня' [14] у дыялектнай мове валодае словаўтваральнай і формаўтваральнай актыўнасцю, аб чым сведчаць наступныя лексемы: **адрынаўка**, **ядрына**

[9]; **адрынак**, **адрынец** 'прыбудова' [12], **адрынка** 'памянш. да адрына' [2].

Сінанімічная да слова **адрына** лексема **пуня** 'вялікая халодная будыніна для захоўвання сена; адрына' [14]. У дыялектных слоўніках сустракаем лексемы **дрынька** 'пуня' [7]; **пуня** 'вялікае гумно ў маёнтку' [17]; **пунька** [1]. У дыялектнай мове намі зафіксаваны лексемы, якія не адзначаюцца ў слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы: **сяніца** 'сянніца, пуня, хлеў для сена' [1]; **чапельня**, **чапільня** 'крытае памяшканне для захавання сена' [12]; **чапільня** 'страха на слупах, пад якой захоўваецца сена' [10]; **шопа**, **шоф** 'стрэшка на слупах для захоўвання сена' [10].

Асобна выдзяляюцца назвы пабудоў для захавання гародніны і прадуктаў.

Старадаўняй зрубнай гаспадарчай пабудовай для захоўвання бульбы, гародніны, садавіны, малака і іншых харчовых прыпасаў з'яўляецца **істопка** 'памяшканне для захавання агародніны і іншых прадуктаў' [14]. У дыялектных слоўніках зафіксаваны лексемы **сцёпка** 'варыўня, стопка' [10]; **сцёбка** 'памяшканне для захавання бульбы, гародніны і прадуктаў' [Бяльк.]; **вараўня** 'пограб, яма, у якой хаваюць бульбу ўзіму' [1]; **варыўня** 'будынак, у якім летам гатуюць ежу – сабе і жывёле' [9], **варуня**, **варымня** 'варыўня' [2].

Як сінонімы выступаюць у сучаснай беларускай мове словы **пограб** і **склеп**.

Пограб —'яма з крытым верхам і сценамі з бярвення, якая служыць для захавання бульбы, гародніны' [14]; у дыялектных слоўніках з падобным значэннем зафіксавана лексема **шалаш** 'яма для захавання бульбы' [12]. **Склеп** —'спецыяльнае, паглыбленае ў зямлю памяшканне для захоўвання прадуктаў, віна, пораху і пад.; пограб' [14].

У дыялектных слоўніках сустракаем лексему **яма** 'склеп (не ў будынку) для захоўвання бульбы' [10].

Другую з падгруп утвараюць назвы пабудоў, прызначаных для свойскай жывёлы і птушкі. Да яе належаць наступныя лексемы: **хлеў**, **катух**, **абора**, **валоўня**, **цялятнік**, **свінарнік**, **канюшня**, **стайня**, **аўчарня**, **куратнік**.

Асобае месца ў комплексе гаспадарчых пабудоў займае **хлеў**, таму што гэта асноўная, самая распаўсюджаная на тэрыторыі Беларусі пабудова для ўтрымання свойскай жывёлы і самая старажытная паводле паходжання. Хлеў у славян з'явіўся не пазней 5 ст. н. э. [15, с.514].

Трэба адзначыць, што лексема **хлеў** 'вялікае памяшканне для свойскай жывёлы, птушак' [14] — агульная назва для слоў дадзенай групы.

Слова **хлеў** як агульны тэрмін для абазначэння пабудовы для ўтрымання жывёлы і птушкі зразумела і пашырана на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Адначасова зафіксаваны рэгіянальныя назвы хлявоў: **вырыўня** 'хлеў' [7], **абора** 'хлеў' [1], **хірня** 'хлеў' [12], **пялюннік** 'хлеў' [2]. Таксама зафіксаваны дэрываты экспрэсіўна-ацэначнага характару: **хлевушок**, **хлявок**, **хлеўчык** [17].

Блізкая па значэнні да слова **хлеў** лексема **катух** 'маленькі хлеў або адгароджанае месца ў хляве' [14]. У дыялектных слоўніках адзначаецца лексема **катух** са значэннямі: 1. 'маленькі хлеўчык для курэй'; 2. 'увогуле маленькі хлеўчык ці выгараджанае ў хляве месца' [17], форма **катушок** [17], лексема **закатушнік** 'катух' [12].

Трэба адзначыць, што лексемы **майдан**, **табар**, **лятнёўка** са значэннем 'загародка для жывёлы' [12] не выкарыстоўваюцца ў сучаснай літаратурнай мове і падаюцца толькі ў дыялектных слоўніках.

Сінонімічнае да лексемы **хлеў** слова **абора**, якое мае значэнне 'вялікае памяшканне для жывёлы; кароўнік' [14], ужываецца ў

літаратурнай мове і фіксуецца ў дыялектных слоўніках са значэннямі 'вялікі хлеў' [13], 'хлеў' [1].

У залежнасці ад таго, якая жывёла ці птушка знаходзілася у той ці іншай пабудове, апошняя атрымлівала сваю спецыфічную назву. Характэрнымі ў гэтых адносінах назвамі з'яўляюцца **свінарнік**, **цялятнік**, **кароўнік**, **валоўня**, **аўчарня**, **куратнік**, **канюшня**, **стайня**.

Свінарнік, **свінух** 'хлеў для свіней' [14]. У дыялектных слоўніках падаюцца наступныя лексемы з тым жа значэннем: **свіннарка**, **свіннарк**, **свінарнік** [1]; **свінурнік** [9]; **свінінец**, **свінінчык** 'невялікі хлеў ці закуток для свіней, свінушок' [10]; **свіннушок** 'малы хлеўчык для свіней' [17]; **свіненчык**, **свінчык** [12]; **свынынчык** [3]. Як бачна з прыкладаў, слова **свінарнік** (**свінух**) у народнай мове валодае вялікай словаўтваральнай актыўнасцю.

У адзін сінанімічны рад аб'ядноўваюцца лексемы **абора**, **кароўнік**, **валоўня**, **цялятнік**, якія з'яўляюцца назвамі пабудовы для ўтрымання кароў і цялят, прычым трэба адзначыць, што словы **кароўнік**, **валоўня** і **цялятнік** ў дыялектных слоўніках чамусьці не адзначаюцца.

Пабудовай для авец з'яўляецца **аўчарня** 'авечы хлеў' [14]. У дыялектных слоўніках адзначаны лексемы **аўчарнік** [17], [16]; **аўчарка**, **аўчарык** [1].

Невялікая рубленая, прамавугольная ў плане пабудова для курэй— **куратнік** 'памяшканне для курэй' [14]. У дыялектных слоўніках зафіксаваны лексемы **кандзюшнік**, **курчына** 'хлеў для курэй' [12], **курачнік** [10], **курнік** 'месца, дзе сядзяць куры' [7].

Як абсалютныя сінонімы можна разглядаць словы **канюшня** і **стайня** – гаспадарчыя пабудовы для ўтрымання коней.

Трэба адзначыць, што лексема **стайня** 'памяшканне для коней, канюшня' [14] зафіксавана ў дыялектных слоўніках: 'стайня, хлеў для

коней' [13], [1]. У той жа час лексема **канюшня** 'памяшканне для коней' [14] у дыялектных слоўніках не адзначаецца.

Трэцюю групу ўтвараюць назвы, што абазначаюць гаспадарчыя пабудовы, прызначаныя для гаспадарчага транспарту, дроў і розных рэчаў: **абозня, вазоўня, дрывотня, навес, павець, склад**.

Сінанімічныя лексемы **вазоўня** і **абозня**. Пры тым лексема **абозня** 'халодная будыніна для захавання калёс, драбін, саней і іншых прылад'[14] у дыялектных слоўніках не адзначаецца. **Вазоўня** — 'спецыяльнае памяшканне для захоўвання вазоў' [14]. У дыялектных слоўніках адзначаюцца словы **вазырня** 'памяшканне для захоўвання воза, саней і прылад працы, вазоўня' [9]; **вазоўня** 'паветка, дзе ставяць калёсы, сані і інш.' [1]. Таксама ўжываюцца і іншыя лексемы з гэтым значэннем: **стадола** 'будынак для вазоў на заезным двары' [1]. У дыялектнай мове зафіксаваны назвы памяшканняў для захоўвання вупражы: **пасядзельня** 'памяшканне для збруі калгасных коней' [12], **старошка** 'будынак на калгасным двары для захоўвання вупражы' [12].

Дрывотня (дрывотнік) 'хлеў або павець для дроў' [14]. У дыялектнай мове лексема захавала сваю прадуктыўнасць і стала базавай для ўтварэння назоўнікаў: **драватонне, драватоннік, драватонь, драватоня** [16]; **драварня, дравезьня, дрыварка** [9]. З гэтым жа значэннем у дыялектных слоўніках зафіксаваны лексемы **чарэн, шалабан** [9]; **калошанка** [12], **стаюшка, шыпка, ковэшня** [2]. У значэнні 'навес для дроў' ужываецца лексема **надрыва** [12].

Для захоўвання розных рэчаў служаць такія пабудовы, як **навес, павець, склад**.

Словы **навес** і **павець** выступаюць у адным сінанімічным радзе.

Навес — 'дах на слупах ці іншых апорах, які ахоўвае ад сонца, непагоды' [14]. У дыялектных слоўніках ужываецца са значэннямі 'павець' [1]; 'навес, стрэшка'[13]. **Павець** 1. 'пляцоўка пад страхой на

слупах, прызначаная для хавання чаго-н. ад дажджу, непагоды'; 2. 'памяшканне, дзе звычайна складаюць дровы, дрывотнік' [14]. У дыялектных слоўніках ужываюцца лексемы **павець, патпавецьця** [1].

Склад — 'спецыяльнае месца, памяшканне для захоўвання тавараў, матэрыялаў і пад' [14]. У дыялектных слоўніках ужываецца з тым жа значэннем 'склад, месца, дзе складаюць розныя тавары' [1], [18], [16]. Таксама ўжываецца форма **складзік** [1].

Да падгрупы 'пабудовы для гаспадарчай дзейнасці' адносяцца яшчэ наступныя лексемы: **аранжарэя, цяпліца, вяндырня, давільня, мяльня, малачарня, сушня**.

Словы **аранжарэя і цяпліца** — сінонімы.

Аранжарэя — 'цёплае зашклёнае памяшканне для вырошчвання і зімоўкі паўднёвых раслін або для несезоннага атрымання пладоў, гародніны і кветак; цяпліца' [14]; **цяпліца** 'цёплае памяшканне з празрыстым дахам і сценамі для вырошчвання круглы год агародніны, кветак, пладоў і пад. або для зімоўкі паўднёвых раслін' [14]. Абедзве лексемы ў дыялектных слоўніках не адзначаюцца.

Вяндырня (вянглярня) — 'збудаванне, дзе вэндзяць мяса, сала, рыбу' [14]. У дыялектных слоўніках сустракаем лексему **вандлярня** з тым жа значэннем [12].

Давільня — 'памяшканне, дзе выціскаюць сок з вінаграду або іншых пладоў' [14]; у дыялектных слоўніках не адзначаецца.

Мяльня — 'памяшканне, дзе мнуць (лён, каноплі, і пад.)' [14]; у дыялектных слоўніках з такім значэннем не сустракаецца.

Малачарня — 'памяшканне на ферме для пераапрацоўкі і захоўвання малака; малочная' [14]. У дыялектных слоўніках зафіксаваны лексемы **малошня, млечарня** [1]

Сушня — 'памяшканне, дзе сушаць снапы збожжа ці лёну; асець' [14]. У дыялектных слоўніках адзначана з тым жа самым значэннем 'будынак, дзе сушаць лён' [1].

У народна-гутарковай мове ўжываюцца лексемы **гужэльнія** 'будынак, прызначаны для вырабу гарэлкі' [9], **шула** 'будынак, куды складаюць торф' [7], якія не сустракаем у літаратурнай мове.

Назвы гаспадарчых пабудоў абазначаюць аб'екты, звязаныя з самымі рознымі сферамі чалавечай дзейнасці. Яны семантычна спецыялізуюцца ў адпаведнасці з іх прызначэннем. Са 103 адзначаных лексем — 33 ужываюцца ў літаратурнай і 70 лексем у дыялектнай мове. Такім чынам, на адну намінацыю літаратурнай мовы прыпадае некалькі дыялектных адзінак. Дыялектная мова багатая на сінанімічныя найменні гаспадарчых пабудоў. У ёй выкарыстоваюцца словы з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем. У параўнанні з літаратурнай мовай намінацыі ў дыялектнай мове валодаюць большай словаўтваральнай актыўнасцю.

Паколькі дыялектная лексіка з'яўляецца крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы, вывучэнне дыялектнага матэрыялу, яго семантычных і словаўтваральных магчымасцей садзейнічае актыўнаму ўзбагачэнню і ўнармаванню сучаснай беларускай літаратурнай мовы і можа быць выкарыстана пры стварэнні нарматыўных слоўнікаў і граматык.

Літаратура

1. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. — Мінск: Навука і тэхніка, 1970. — 444 с.
2. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М.М. Аляхновіч [і інш.] — Мінск: Навука і тэхніка, 1989. — 294 с.
3. Жывое слова / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я Яшкін. — Мінск: Навука і тэхніка, 1978. — 288 с.

4. Кніга, У.Д. Лексіка цясярскага і стальярнага рамёстваў Мазырска-Прыпяцкага Палесся: дыс...канд. філалаг. навук: 10.02.01 / У.Д. Кніга. — Гомель, 1995. — 127 с.
5. Корчыц, М.А. З гісторыі развіцця будаўнічай лексікі ў мове старабеларускай пісьменнасці 15-17ст.ст. / М.А. Корчыц //Сборник научных работ БГУ. — Мінск, 1967.— С. 148-165.
6. Лучыц-Федарэц, І.І. Лінгвагеаграфічнае размеркаванне і рэканструкцыя адной групы лексікі Палесся (жыллё і гаспадарчыя будынкi): дыс...канд. філалаг. навук: 10.02.02 / І.І. Лучыц-Федарэц. — Мінск, 1973. — 146 с.
7. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / М.А. Жыдовіч, І.А. Каралёва [і інш.]; пад рэд. М.А.Жыдовіч. — Мінск: Выд-ва БДУ, 1977. — 141 с.
8. Сарока, У.А. Предметно-бытовая лексика белорусских народных сказок. (Название жилищных и хозяйственных построек): дис...канд. филолог. наук: 10.02.02 / В.А. Сорока. — Мінск, 1977. — 171 с.
9. Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / А.І. Багдзевіч, І.І. Бубновіч, С.А. Богуш [і інш.]; пад рэд. М.А. Даніловіча, П.У.Сцяцко.— Гродна: ГрДУ, 1999. — 151 с.
10. Сцяцко, П.У. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Зэльвеншчыны) / П.У. Сцяцко. — Мінск: Выд-ва БДУ, 1970. — 183 с.
11. Сцяцко, П.У. Культура мовы / П.У. Сцяцко. — Мінск: Тэхналогія, 2002. — 444 с.
12. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. — Мінск: Навука і тэхніка, 1983. — 671 с.
13. Тураўскі слоўнік: У 5-ці т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін. — Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1985. — 5 т.

14. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; пад агул. рэд. акад. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). — Мінск: Беларус. Сав. Энциклапедыя, 1977-1984. — 5 т.
15. Этнаграфія Беларусі / Беларус. Сав. Энцикл.; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.] — Мінск: БелСЭ, 1989.— 575с.
16. Юрчанка, Г.Ф. Народнае вытворчае слова: 3 гаворак Мсціслаўшчыны / Г.Ф. Юрчанка. — Мінск: Навука і тэхніка, 1985. — 336 с.
17. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік II / Ф. Янкоўскі, пад рэд. М.Р. Судніка. — Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1960. — 232с.
18. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік III / Ф. Янкоўскі, пад рэд. М.Р. Судніка. — 3 вып. — Мінск: Навука і тэхніка, 1970. — 171с.